

fechaba, libro que se estudia; Jesús Alturo, "L'apporto delle carte alla storia della scrittura e del codice", recomienda el uso de los pergaminos datados para fechar los códices que carecen de colofón, que son la mayoría, argumentando que generalmente los escribanos que copiaban dichos códices eran los mismos que copiaban documentos privados, más o menos solemnes; la escritura usada en muchos casos era próxima o idéntica a la libraria en la alta Edad Media; estudia el caso concreto de las 'Homilies d'Organyà' y deduce de la comparación con los documentos copiados en la misma localidad que probablemente fueron copiadas allí en los primeros años del siglo XIII. José A. Fernández Flórez y Marta Herrero de la Fuente, "Libertades de los copistas en la confección de cartularios: el caso del Becerro Gótico de Sahagún", copiado hacia 1110, seguramente por Munio Díaz y que comprende 994 documentos, muchos de los cuales se conservan gracias a haber sido copiados en él; parece que Munio remodeló en algunos casos los documentos que copiaba, al menos en su formulación y que siguió un orden topográfico siguiendo la localización de las distintas propiedades del monasterio. Emma Condello, en "Da copista a 'Familiaris': il cammino professionale di uno scriba del Trecento nei colophon di Guillaume de Breuil" cree que este escribano trabajó para Etienne de Conty, de la abadía de Corbie, y para Guy de Roye, arzobispo de Sens; incluye un apéndice con colofones y láminas. E.A. Overgaauw se ocupa de "Les hésitations des copistes devant la 'littera gothica hybrida' pendant le deuxième quart du XVe siècle". Otra sección, destinada a investigaciones en bibliotecas incluye los trabajos de Ludmila Kisseleva, "Les colophons et les scribes des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de la Russie"; Louis Jordan, "Problems in Interpreting Dated Colophons Based on Examples from the Biblioteca Ambrosiana"; Carmen Álvarez Márquez, "Escribas y colofones en la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla", con una extensa información tanto sobre escribanos, como sobre poseedores de libros, personas a quienes se dedicó un códice etc. La séptima sección está dedicada a escribas y colofones en áreas geográficas no latinas: Ernst Gamillscheg, "Struktur und Aussagen der Subskriptionen griechischer Handschriften"; Giuseppe de Gregorio, "Qualche riflessione sull'educazione grafica di scribi bizantini"; Natasa Golob, "A Few Comments on Glagolic Colophons (14th and 15th Centuries)"; Michael E. Stone, "Colophons in Armenian Manuscripts"; Angelo M. Piemontese, "Colophon persiani fioriti e illustrati" y Malachi Beit-Arié, "Colophons in Hebrew Manuscripts: Source of Information on Book Production and Text Transmission". Cierra el volumen la ponencia de clausura de Armando Petrucci, "Copisti e libri manoscritti dopo l'avvento della stampa". Un apéndice presenta el elenco de los coloquios internacionales de Paleografía, y ponencias y comunicaciones presentadas, con indicación del lugar de publicación de las Actas. Todo el volumen presenta un elevado número de láminas como ejemplos de los diversos estudios.

MARÍA TERESA FERRER MALLOL

Institución Milà y Fontanals, CSIC. Barcelona

Rosa CONGOST; Lluís TO, *Homes, Masos, Història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999. 492 pp.

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

Sota el títol *Homes, Masos, Història*, aquest volum, núm. 215 de la Biblioteca Abat Oliba, aplega un conjunt de recerques sobre aspectes diversos de les relacions socials agràries en una zona representativa de la Catalunya del mas, les comarques gironines, i per a un període ampli que abraça des del segle XII fins als primers decennis del segle XX. Els autors són, tots ells, membres de la secció Jaume Vicens Vives de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, institució que des de la seva creació, l'any 1985, ha dedicat preferentment els seus esforços a la història del món rural català. Les recerques giren entorn de quatre grans temes, que són alhora els grans temes de la història del món rural català: les relacions entorn de la terra entre els senyors eminents i els pagesos propietaris de domini útil; els processos de diferenciació social i desigualtat pagesa i, estretament relacionat amb aquests, la formació de les fortunes pageses; les relacions camp-ciutat, entre capital comercial i rendes agràries; i les relacions entre societat i poder polític local. Aquests temes es troben, de fet, imbricats en la majoria dels articles que ressenyarem a continuació, tot i que la focalització, els objectius, el període analitzat i les fonts utilitzades varien en cada cas.

Lluís To, en la línia de les seves recerques anteriors, estudia un dels canvis més significatius dels orígens del mas-institució: l'aparició entre mitjan segle XI i finals del segle XII del nom del mas. La seva recerca es basa en la documentació de l'arxiu de la canònica de Vilabertran sobre diverses parròquies dels vells comtats de Besalú i Peralada, situades a la comarca de l'Alt Empordà. Fidel a la concepció de Pierre Bonnassie del mas com a estructura d'enquadrament i asserviment de la pagesia, Lluís To interpreta l'aparició del nom del mas com un canvi vinculat més a la voluntat senyorial de fer del mas una unitat de sostracció i un instrument de control de la pagesia, que amb la consecució pagesa de drets hereditaris sobre la tinença.

Elvis Mallorquí, a partir de dos capbreus dels dos principals senyors del lloc de Cruïlles, el monestir de Sant Miquel i la família dels senyors del castell, datables de vers 1264 i de 1319, reconstrueix el paisatge d'aquest terme per al període anterior a la pesta de 1348. El seu estudi revela que els masos, sempre proveïts de closos i farraginals al voltant de les cases, no disposen de la resta de parcel·les agrupades; no constitueixen, per tant, unitats d'explotació compactes.

El cas de Torroella de Montgrí, analitzat per Xavier Soldevila per al període 1290-1340 a partir de capbreus i de registres notariais, presenta un altre tipus de contrast en el paisatge agrari. L'hàbitat concentrat és aquí predominant, el que s'explica pel peculiar medi físic de la plana del Baix Ter. Tanmateix, existeixen masos i masades, integrats per l'habitatge del pagès i per diverses terres de conreu disseminades pel terme; un model de mas que contrasta amb la imatge clàssica d'explotació compacta, rígida i associada al poblament i dispers. Segona revelació de l'article de Soldevila: no existeix una relació absoluta entre mas i servitud. Tots els tinents de masades són persones pròpies d'un senyor però no totes les persones pròpies tenen una masada a Torroella; vers 1300, també hi havia homes propis que pagaven redempcions però no sempre aquests es relacionen amb un mas. D'altra banda, la servitud no es troba associada gairebé mai l'obligació de residir en el mas, l'afocament; fins hi ha casos -aparentment paradoxals- de masades en què l'alberg és tingut sota el domini directe d'un senyor diferent d'aquell a qui es reconeix la servitud i la masada.

Lídia Donat localitza entre els protocols de l'Arxiu Històric de Girona de l'any 1349

un tipus concret de contracte agrari amb moltes concomitàncies amb els moderns contractes de masoveria i la *mezzadria* italiana: la concessió temporal d'un mas *ad laborandum* o contracte de llauró. Alguns d'aquests contractes s'emmarquen dins de les solucions adoptades pels senyors de la terra després de 1348 davant del problema dels masos rònecs i la manca de força de treball. Els senyors haurien recorregut a les cessions temporals davant l'existència de persones susceptibles de reclamar en un futur el drets de successió de la propietat útil dels masos rònecs. Però, una altra part de les cessions a llauró són efectuades per senyors útils dels masos; en aquests casos el contracte s'inscriu dins del joc d'ampliació i disminució de la superfície de les explotacions familiars, segons el cicle vital de la família que hi habita.

Rosa Lluch es proposa estudiar el pes econòmic de la remença i dels mals usos sobre els homes propis de l'Almoïna del Pa de la seu de Girona originaris o habitants al poble de Camós, prop de Banyoles, i sobre el conjunt d'ingressos de la mateixa institució, a partir dels llibres de comptes dels pabordes conservats per al segle XIV. L'estudi de Rosa Lluch revela la freqüència i la importància econòmica de la ferma d'espoli forçada, mal ús que gravava el casament dels pagesos dels masos amb forans. Si les redempcions gravaven la sortida dels homes del domini, les fermes d'espoli ho feien amb les entrades. En canvi, les intèsties i les eixòrquies, considerades tradicionalment com els mals usos més gravosos, no semblen els més comuns, quan hom esperaria justament el contrari arran de les mortaldats del segle XIV. De la mostra de Camós analitzada es deprèn també que, mentre abans de la Pesta Negra els mals usos suposaven 2/3 parts del total obtingut en concepte de foriscapis per l'Almoïna, després de 1348 el pes dels ingressos provinents dels lluïsmes cobrats de les compres i vendes de propietats augmenten espectacularment, mentre es mantenen els ingressos dels mals usos. Tot i així, el gruix de les rendes senyorials continuava procedint dels censos que, en front dels foriscapis (7,6%), representaven un 92% del total dels ingressos de l'Almoïna al llarg del període analitzat.

Pere Gifre es proposa l'estudi de la formació dels patrimonis pagesos a l'època moderna (1486-1720) a partir de l'anàlisi del mercat de la terra, mercat que, forçat pels problemes derivats de l'endeutament com a conseqüència de crisis del cicle de vida, de males collites o de la fiscalitat de guerra, es mostra particularment actiu durant els segles XVI i XVII. A partir del "Canalar" dels actes notariais de la baronia de Caldes i Llagostera, una font senyorial que revela l'interès en controlar el mercat de la terra per cobrar els lluïsmes i foriscapis, Gifre elabora una hipòtesi de periodització de la formació de patrimonis agraris a la vegueria de Girona. Fins al 1640 seria una etapa marcada per la consolidació de la gran propietat pagesa: els masos forts haurien incorporat noves terres aprofitant les dificultats generals. Aquest procés s'aturaria entre 1640 i 1660/70; les crisis lligades al cicle familiar i la fiscalitat de la guerra provocarien l'endeutament de la pagesia que deixaria de comprar terres i es carregaria de censals. Aquest canvi de conjuntura seria aprofitada pel capital procedent de l'àmbit urbà o d'activitats no pageses per a comprar terres i masos. A partir de 1670 i fins el 1700-05, assistim a la recuperació d'alguns patrimonis pagesos amb compres de masos d'altres pagesos. En la segona part de l'article, a partir d'alguns llibres mestres localitzats en arxius privats, Pere Gifre ressegueix cinc casos concrets d'ampliació de patrimonis: tres de famílies que han tingut en la renda de la terra la base de la seva subsistència i del seu prestigi social, i dues de famílies que han arribat a la terra procedent

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

de la paraïreria i del comerç.

L'objecte de l'article de Xavier Torres és la crisi de la manufactura tèxtil a la regió de Girona als segles XVI-XVII i l'atracció que, com a conseqüència de la desindustrialització, les rendes agràries exerciren sobre els mercaders gironins que, de senyors del drap, es convertiren en senyors de la terra. L'anomenada "crisi del segle XVII" i la competència creixent, mercantil i manufacturera, dels països de l'Europa del nord-oest reforçaren aquest "retorn a la terra" en tot l'àmbit mediterrani, i exacerbaren la tendència del capital mercantil a cercar refugi en la renda de la terra. Aquest procés sembla haver estat més dramàtic a la ciutat i a la regió de Girona probablement com a conseqüència de la importància del mas que, igual que el *podere* policultural, hauria actuat com a factor inhibidor d'una indústria rural o domèstica. A la llarga el capital mercantil barceloní cercà les drapades i altres manufactures exportables al si de la seva "corona", un territori que abastava des de Vilanova i la Geltrú fins a Igualada, Manresa, Berga, Vic o Torelló, i per terres del nord-est, Sant Feliu de Guíxols, la tradicional sortida al mar de la ciutat de Girona.

En la línia de la recerca de Lídia Donat, Rosa Congost, Pere Gifre, Enric Sagner i Xavier Torres estudien els orígens i l'evolució del contracte de masoveria a la regió de Girona als segles XV-XIX a partir d'una mostra aleatòria de protocols procedents de quatre notaries de Girona, Amer i Torroella de Montgrí. Els autors situen la difusió del contracte de masoveria, no tant en el marc de les estratègies senyorials de gestió del patrimoni agrari (el pas de l'emfiteusi perpètua al contracte a curt termini que sembla haver caracteritzat algunes àrees europees i peninsulars), com en el marc de les pràctiques rendistes d'un grup de propietaris útils de masos. A diferència de la *mezzadria* toscana, en els seus orígens la masoveria gironina no es vincula a cap moviment significatiu de conquesta del camp circumdant per part dels capitals urbans; en el període de consolidació de la institució (finals del segle XVI) la presència, entre els arrendadors de masos, de pagesos benestants que optaven per la cessió d'un o més masos en règim de masoveria és tan significativa com la de mercaders o juristes. La majoria de masoveries establertes per propietaris pagesos no responien a una situació d'adversitat econòmica o familiar, sinó més aviat eren producte de la diferenciació social interna de la pagesia catalana.

Mònica Bosch, Rosa Congost i Pere Gifre estudien el procés de privatització de terres a Torroella de Montgrí a partir d'una font pràcticament desconeguda fins ara, els bans, les disposicions dirigides al tancament dels camps, a la segona meitat del segle XVIII, etapa clau del desenvolupament de l'individualisme agrari a Catalunya. En les dues dècades centrals del segle XVIII, els sol·licitants de pregons limitaven les seves pretensions a unes terres "concretes" o a uns usos limitats; al darrer quart de segle, en canvi, alguns particulars sol·licitaven i aconseguien prohibir de manera absoluta l'entrada en les seves terres a la resta de veïns. Entre els sol·licitants hi havia els principals propietaris del municipi i també els mateixos regidors del lloc. L'article acaba amb unes reflexions entorn de la relació existent entre el procés de privatització de terres i l'elevat grau de conflictivitat que es visqué a Torroella a la primera meitat del segle XIX, conflictivitat que anticipà la creació del cos de la guàrdia rural.

Joaquim M. Puigvert es proposa estudiar els orígens i l'evolució històrica d'una de les institucions locals més característiques de les societats rurals d'Antic Règim, les obrieres

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

parroquials, a la diòcesi de Girona, des de les reformes tridentines fins als canvis polítics i socials de la primera meitat del segle XIX. Puigvert destaca el paper que tingué la pagesia benestant en el control de les obrieres i en el finançament de les activitats de la parròquia, així com les imbricacions existents entre obrieres i universitats o municipis. A partir de mitjan segle XIX, però, l'absentisme del hisendats i el nou sistema de dotació de l'Església erosionà de manera irreversible les rendes de les obrieres, el que provocà la indignació del clergat.

Mònica Bosch situa en el període 1750-1850 el procés de conversió de la classe dels grans propietaris agraris, dels rendistes de la terra o "hisendats", en classe dirigent que assumeix com a propis els canvis liberals. Mònica Bosch exemplifica aquest temps i aquest grup social amb l'estudi del patrimoni de la família dels Carles, originària de Torroella de Montgrí i establerta a la ciutat de Girona l'any 1772.

En el seu article "Terres de masos, terres de censos" Rosa Congost s'enfronta als tòpics de la Revolució Liberal, i més concretament, a la idea sovint admesa que l'abolició de les senyories va suposar l'abolició dels drets dels senyors directes. El seu objectiu és demostrar que els drets dels senyors directes laics van ser respectats per les lleis liberals i que, en canvi, la majoria d'emfiteutes de senyors eclesiàstics no va fer ús del seu dret de redimir els censos i va preferir estar sotmesa a un nou senyor directe a aconseguir la propietat plena dels seus masos.

Enric Saguer ens presenta un resum de les conclusions de la seva tesi doctoral sobre l'evolució i la crisi de la masoveria a la regió de Girona entre 1860 i 1940 període clau tant en el procés de desenvolupament capitalista i integració mercantil de l'agricultura catalana contemporània com en el debat sobre el règim contractual agrari. Saguer situa en el primer terç del segle XX, abans de la II República, els signes inequívocs de la crisi del sistema, que és la crisi, de fet, del contracte de masoveria que s'havia imposat durant l'època moderna. A llarg termini, l'arrendament monetari va acabar guanyant la batalla a qualsevol forma de parceria. També, paral·lelament, al Baix Empordà i en altres comarques catalanes des de finals del s. XIX es va produir un moviment creixent de transmissió de la propietat de la terra dels sectors rendistes als pagesos. Un dels efectes d'aquest procés fou la fragmentació i, en molts casos, la desaparició física del mas com a unitat patrimonial o d'explotació.

Tal i com remarquen els coordinadors de l'obra, les recerques d'aquest volum suposen la superació de les interpretacions tradicionals que feien de la Sentència Arbitral de Guadalupe i de la Revolució Liberal els dos grans eixos vertebradors de la història del camp català. Ben al contrari, aquests estudis mostren que les lleis i els marcs jurídics no expliquen per sí mateixos els canvis històrics. Al llarg dels articles ressenyats, i tal vegada com a denominador comú de la història del camp català, emergeix el protagonisme dels grans senyors útils propietaris de masos que inverteixen en l'ampliació dels patrimonis aprofitant les dificultats de la pagesia, i el de les classes urbanes que, en època de crisi, inverteixen els capitals obtinguts del comerç i de la manufactura en la compra de patrimonis i rendes agràries, processos ambdós més complementaris que contradictoris.

PERE BENITO I MONCLÚS
Institució Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)